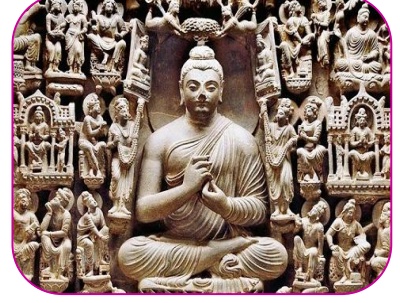

सम्राट कनिष्काच्या काळातील बौद्ध कलेचा विकास

प्रा. डॉ. सुरवसे एन. पी.

इतिहास विभाग , श्री. विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय
पेठ वडगांव जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

प्राचीन भारताच्या इतिहासात कुषाणांनी फार महत्वाची भूमिका बजावली. प्राचीन काळातील सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये कुषाणांचे योगदान महत्वाची आहे. कुषाणकाळातील महान सम्राट कनिष्काची कारकिर्द म्हणजे मौर्यात्तर व गुप्तपूर्वकाळातील वैभवाची कारकिर्द मानली जाते.

कुजुल कॅंडाफिसेस, विम कॅंडाफिसेस यांच्यानंतर कनिष्क हा सत्तेवर आला. भारतीय इतिहासातील महान राजांमध्ये कनिष्काची गणना केली जाते. त्याने विशाल साम्राज्याची निर्मिती केली. या कालखंडात इंडोग्रीकांची कला आणि भारतीय कला आणि संस्कृती यांच्यात देवाणघेवाण झाली. त्याचा विविध क्षेत्रावर परिणाम घडून आला. त्याचा कला क्षेत्रावर अधिक परिणाम दिसून येतो. सम्राट कनिष्काने बौद्ध धर्मास राजाश्रय दिल्यामुळे बौद्ध कलेचा विकास घडून आला. त्यामुळे कनिष्काच्या काळातील बौद्ध कलेचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

कनिष्काचे साम्राज्य –

कल्हणच्या राजतरंगिणी ग्रंथावरून असे दिसून येते की राज्यारोहणानंतर लगेच त्याने काश्मिरवर आक्रमण केले. काश्मिर व इतर राज्ये जिंकून त्याने कनिष्कपूर हे नगर वसविले. तेथेच त्याने बौद्ध धर्माची चौथी बोध धर्मपरिषद भरविली.

त्यानंतर त्याने पाटलीपुत्राच्या प्रदेशावर आक्रमण करून कोटकुल राजाचा पराजय केला. अश्वघोष हा पाटलीपुत्रचा असून तो श्रेष्ठ बौद्ध भिक्षू म्हणून ओळखला जात होता. या स्वारीच्या वेळी तथागत बुद्धाचे पाणी पिण्याचे एक भांडे तेथे मिळाले. त्यासोबत त्याने गौतम बुद्धाचे हे जलपात्रही नेल्याचे मानले जाते.¹ चीनच्या प्रदेशातही त्याने आपले वर्चस्व निर्माण केले. याशिवाय खोतान, यारकंद हे प्रदेश जिंकून घेतले. प.बंगाल, ओरिसा, बलुचिस्थान या प्रदेशात वर्चस्व निर्माण केले. सम्राट अशोकानंतर एवढे मोठे विशाल साम्राज्य निर्माण करण्याचे श्रेय कनिष्काला जाते. पेशावर हे त्याच्या राजधानीचे ठिकाण होते. पेशावर हे कलेचे सांस्कृतिक केंद्र म्हणून विकसित झाले.

बौद्ध धर्माचा प्रभाव

पेशावर येथील शिलालेखातून हे स्पष्ट होते की कनिष्काचा बौद्ध धर्माशी संबंध त्याच्या शासनकाळाच्या सुरवातीपासूनच होता.² तर दुस-या प्रवाहानुसार सम्राट कनिष्कावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव तो अश्वघोष याच्या संपर्कात आल्यानंतर झाला.³ हे मतप्रवाह असले तरी कनिष्कावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव दिसून येतो. सम्राट अशोकानंतर बौद्ध धर्माच्या तत्वांनी प्रभावित होणारा राजा तसेच बौद्ध कलेस प्रोत्साहन देणारा राजा म्हणून त्याला ओळखले जाते. बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्यासाठी त्याने कलेचा वापर केला. ए. एल. भाशम यांनी म्हटल्याप्रमाणे कुषाणांचा कालखंड बौद्ध इतिहासात महत्वाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो.⁴ कनिष्क हा बौद्ध परंपरा जपण्यात व त्याचा स्विकार करण्यात संरक्षक म्हणून त्याचे स्मरण केले जाते.

कनिष्क हा कलेचा उपासक होता. त्याने अनेक विद्वानांना आश्रय दिला होता. कनिष्काच्या कालखंडातील महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे बौद्धांनी संस्कृत वाङमयाची निर्मिती करण्यास सुरवात केली. त्यापूर्वी बौद्ध साहित्य पाली भाषेतून असे.

कनिष्काचे कलेच्या क्षेत्रातील योगदान

गांधारच्या प्रदेशात ग्रीक, रोमन व भारतीय शैलीचा संगम घडून जी नवी शिल्पकला विकसित झाली. तिला 'गांधार शैली' असे म्हटले जाते. कुषाण काळात हा कलेचा विकास होण्यापूर्वी त्याने आर्थिक समृद्धीकडे, व्यापाराकडे विशेष लक्ष दिल्यामुळे भारताचा रोमशी व्यापार वाढला होता. कारण संरक्षित असे व्यापारी मार्ग कनिष्काच्या साम्राज्यातून जात होते. त्यामुळे संपत्तीचा प्रचंड ओघ भारताकडे सुरू झाला. आर्थिक प्रगतीमुळे कनिष्काला कला, सांस्कृतिक क्षेत्राकडे लक्ष देता आले. प्राचीन भारताच्या इतिहासाचे अभ्यासक मोरवंचीकर यांनी म्हटल्या प्रमाणे "गुप्तांच्या सुवर्णयुगाचा पाया समुद्रगुप्ताने घातला."

गांधार शैलीचा विकास होण्यापूर्वी भारतीय मूर्तीकला किंवा हिनयान पंथात बुद्धमूर्तीचा अभाव दिसून येतो. कुषाण कालखंडात सांस्कृतीक देवाणघेवाण वाढली. कुषाणांच्या काळात बौद्धमूर्ती बनविण्यास प्रारंभ झाला. सम्राट कनिष्काच्या बौद्धमूर्ती बनविण्यास प्रारंभ झाला. सम्राट कनिष्काच्या काळापर्यंत स्तूप, चैत्य, विहार, बोधीवृक्ष इ. चिन्हांनी गौतम बुद्धाचे जीवन सूचित केले जात असे.

काळानुरूप त्यामध्ये बदल होत गेले. मध्य आशियातून भिन्न भिन्न लोकसमूहाच्या लाटा भारतीय समाजाला येऊन मिळाल्या.⁵ या बदलत्या भौतिक परिस्थितीचा धार्मिक जीवनावर प्रभाव होणे स्वाभाविक होते. जैन, वैष्णव, शैव यांच्या परंपरेतून ईश्वरप्रतिमा लोकप्रिय होऊ लागल्या. त्यामुळे सामान्य लोकांना अशा प्रकारचे बदल होणे स्वाभाविक होते.

गांधार कलेचा विकास -

गांधार कलेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे बौद्ध धर्म ही तिची प्रेरणाशक्ती आहे. या गांधार शैली अंतर्गत शिल्पकला, मूर्तीकला, वस्त्रप्रारणने यांच्यावर प्रभाव पडल्यामुळे या कलाशैलीस "गांधार बौद्ध कला" असे नाव पडले.

गौतम बुद्ध हे त्यांच्या अंगी असलेल्या दया, क्षमा, शांतीचा पुरस्कर्ता म्हणून ओळखला जातो. गांधार कलेच्या अंतर्गत ज्या बुद्धमूर्ती तयार करण्यात आल्या त्यामध्ये त्यांचे हे गुण त्यांच्या चेहऱ्यावर दाखवण्याचा प्रयत्न गांधार मूर्तीकारांनी केला. बुद्धमूर्तीच्या चेहऱ्यावर प्रेम, करुणा आणि वात्सल्य या भावना दाखविल्या. पारदर्शकता हे या शैलीचे खास वैशिष्ट्य आहे. गांधार शैलीत गौतम बुद्धाचे केस कुरळे दाखवून ते डोक्यावर आंबाडयासारखे बांधले. चेहऱ्यावरील मधूरभाव, वस्त्रांच्या चुन्या, नक्षीकामाचे बारकावे या सर्वांचे वस्तुनिष्ठ चित्रण गांधार कलेतून दिसून येते.

कनिष्काने दिलेले प्रोत्साहन आणि राजाश्रय यामुळे गांधार कलेचा विकास घडून आला. या काळात गौतम बुद्धाच्या तत्वज्ञानाचा प्रसार होऊन बौद्ध धर्म आणि संस्कृतीचा प्रभाव वाढला होता.

गांधार कलेचा प्रसार

कनिष्काच्या काळात बौद्ध कलेच्या निर्मितीमुळे व कनिष्काने गांधार शैलीस आश्रय दिल्यामुळे भारतीय कलेच्या विकासाला चालना मिळाली. कनिष्काचे आंतरराष्ट्रीय साम्राज्य, आर्थिक प्रगती यामुळे कलेच्या क्षेत्रात प्रगती घडून आली. कलेच्या क्षेत्रात प्रगती घडून आल्यामुळे त्या दृष्टीने हा कालखंड वैभवाचा कालखंड ठरतो. त्यामुळे गांधार कलेचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात झाला. या शैलीचा प्रभाव चीन, तुर्कस्थानपासून पूर्वेकडे प्रसार झाला. तसेच या कलेने चीन व जपानी कलेस प्रभावित केले.⁶

स्तूपांची निर्मिती

सम्राट कनिष्काने मूर्तीकलेबरोबरच स्तूपांचीही निर्मिती केली. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रसार करताना 84000 स्तूपांची निर्मिती केली. सम्राट कनिष्कानेही भव्य स्तूपांची निर्मिती केली. त्याची राजधानी पेशावर येथे त्याने 400 फुट उंचीचा भव्य स्तूप उभारला होता. चीनी प्रवासी ह्यु एन त्संग याने त्याचे वर्णन केले आहे. श्रीलंकेतही अशाच प्रकारचा स्तूप आहे. असे त्याने लिहले आहे. इ.स.च्या 11 व्या शतकातील अल्बेरूणीने देखील त्याची प्रशंसा केली आहे.⁷

गांधार अवशेषात काही बुद्धमूर्ती व इतर अवशेष करंडक सापडले आहेत. भारतातील जे अनेक मोठे स्तूप होते त्यामधील पाकिस्तानात पेशावरनजिक 'शाह जी की डेरी' म्हणून ओळखले जाण-या ठिकाणच्या स्तूपात अवशेषात व अफगाणिस्थानमधील स्तूप अवशेषात दोन करंडक मिळाले आहेत. ते गांधार कलेचे उत्तम नमुने आहेत.⁸ स्तूपाच्या सुशोभनात गौतम बुद्धाच्या जीवनावर आधारीत शिल्पपटांचा वापर मोठ्या प्रमाणात केलेला आढळतो.

मथुरा. अमरावती कला

कुषाण काळात गांधारशिवाय मथुरा, अमरावती, सारनाथ ही कलेची प्रमुख केंद्रे होती. या ठिकाणी कुषाण काळात बुद्ध व बोधिसत्वाच्या अनेक मूर्ती, स्तूप व बौद्ध विहारे बांधण्यात आली. मथुरा हे कुषाणकालीन भारतातील बौद्ध कलेचे प्रमुख केंद्र होते. थुरा प्रदेशात सापडलेल्या मूर्तीकलेला 'मथुरा कला शैली' म्हणून ओळखले जाते. मथुरा कलाशैलीवर भारतीय कलेचा प्रभाव दिसून येतो. लाल दगडाचा वापर हे या कलेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. या शैलीतही विविध परंपरांचा संगम घडून आला असला तरी मुख्य प्रभावस्त्रोत हा भारतीय कलेचा होता. मथुरा कला शैलीत बुद्ध प्रतिमांच्या जोडीला जैन तीर्थकार व हिंदू देवतांच्या मूर्तीही घडवल्या गेल्या.

कनिष्काच्या कालखंडात मथुरा, अमरावती कलेचाही प्रसार झाला. मथुरा ही जवळपास 100 वर्ष कुषाण राजांची राजधानी होती. ⁹ मथुरा शैली ही ऐतदेशीय शैली होती. मथुरा शैलीत स्तंभावरील नक्षीकाम, यक्षयक्षिणी, नाग, जैन तीर्थकाराच्या मूर्ती यांचे दर्शन घडवितात. कुषाणांच्या काळात तक्षशिला, मथुरा, कनिष्कपूर, पुरुषपूर ही कलेची प्रगत केंद्रे म्हणून विकसित झाली. मथुरेच्या राष्ट्रीय संग्रहालयात कनिष्काचा शिरोहीन दगडी पुतळा हा कलेच्या दृष्टीने अजोड आहे.

याच कालखंडात दक्षिण भारतात कृष्णा, गोदावरी प्रदेशातील नागार्जुनकोंडा, अमरावती इ. ठिकाणी सापडतात. या शैलीतील कलेत रेखीवपणा, प्रमाणबद्धता व अधिक बारकावे दाखवलेले आहेत. बौद्ध धर्माशी संबंधीत सर्वात जुने पट्टचित्र गया, सांची, भरहूत येथे मिळतात.

नाण्यांवरील प्रभाव

शक, कुषाण, हूण या परकियांनी भारतावर आक्रमण केले. परंतू भारतीय संस्कृतीत ज्यांचे आस्तित्व पूर्णपणे विलीन झाले त्यापैकी कुषाण हे होते. कुषाण हे येथील जीवनपध्दतीशी एकरूप झाले. येथील धर्म-संस्कृतीचा स्विकार करून जगभर प्रचार व प्रसार केला. बुद्ध, शिव तसेच इतर देवतांच्या प्रतिमा असलेली नाणी पाडली.¹⁰

रोमन साम्राज्याबरोबर व्यापारात वाढ झाल्यामुळे रोमन लोकांना त्याची किंमत सोन्याच्या रूपात मोजावी लागत होती.¹¹ कुषाणांच्या नाण्याचा प्रभाव गुप्तांच्या नाण्यावरही दिसून येतो.

निष्कर्ष

प्राचीन भारताच्या इतिहासात कनिष्काचा कालखंड अनेक दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो. उत्तर भारतात कनिष्काने विशाल साम्राज्याच्या निर्मितीबरोबरच आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा आर्थिक सुबत्तेचा कणा आहे हे कुषाणांनी सर्वप्रथम ओळखले. मौर्यांनंतर काळाची पोकळी भरून काढण्याचे तसेच गुप्त काळातील सुवर्णयुगाचा पाया कनिष्काने घातला.

कनिष्काने गांधार मथुरा शैलीस प्रोत्साहन दिले त्यामुळे कनिष्काच्या काळात कलेची उच्चतम प्रगती झाली. भारतीय राजकारण, धर्म, कला, सांस्कृतिक जीवन कनिष्काने कायम स्वरूपाचा ठसा उमठविला. कनिष्काने बौद्ध धर्मास राजाश्रय दिल्याने बुद्धाच्या सुंदर मूर्ती व गांधार शैलीचा विकास झाला. बौद्ध धर्म प्रसारासाठी या शिल्पांमध्ये कलात्मकता आणताना सौंदर्यावर भर दिला गेला. कुषाणकाळात तक्षशिला, मथुरा, पेशावर, कनिष्कपूर ही कलेची प्रगत केंद्रे होती.

ही कला आजही जगप्रसिध्द आहे. गांधार कलेच्या अंतर्गत कनिष्काने जगभरात धम्मप्रसार करण्याचे कार्य केले. या शैलीतील कलेचे उत्कृष्ट नमुने आजही पहावयास मिळतात.

कनिष्काने दिलेल्या उदार सहकार्यामुळेच कलेच्या क्षेत्रात विकास झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच इतिहासात एक महान राजा म्हणून कनिष्काला ओळखले जाते.

संदर्भ

- 1) मोरवंचीकर, रा. श्री. , प्राचीन भारत, पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती, 1990, पृ.236
- 2) मुजुमदार, रायचौधरी, दत्त, भारत का बृहत इतिहास, मॅकमिलन प्रकाशन, नागपूर, 1996, पृ.103.
- 3) मुजुमदार, रायचौधरी, दत्त, उपरोक्त, 103
- 4) भाशम ए.एल. अद्भुत भारत, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कंम्पनी प्रकाशन, नागपूर, 1996, पृ. 42
- 5) शर्मा रामशरण, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान परिषद, 1990, पृ. 155
- 6) मुजुमदार, रायचौधरी, दत्त, उपरोक्त, 103
- 7) कोसंबी डी.डी. (अनु- भारतीय इतिहासाचा अभ्यास) An Introduction to the study of Indian History, डायमंड प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, 2006, पृ. 231
- 8) माटे म. श्री. , प्राचीन भारतीय कला, पृ. 142
- 9) हिमांशू प्रभा रे, प्राचीन भारत, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, 2001, पृ. 66
- 10) कौसंबी, उपरोक्त 231
- 11) ढवळीकर मधुकर केशव, प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती 2006, पृ. 137